

Rozdział I

Role społeczne. Analiza teoretyczna wybranych koncepcji socjologicznych

Wprowadzenie

W socjologii wyróżnia się dwa podejścia do problematyki roli społecznej: funkcjonalno-strukturalne oraz interakcyjne. W podejściu funkcjonalno-strukturalnym role traktowane są jako czynniki porządkujące rzeczywistość społeczną, są składnikami struktury społecznej, określają, jak powinna zachować się osoba zajmująca daną pozycję. *„Podstawowym warunkiem jest to, aby przedmiot analizy był zjawiskiem standardowym (uwzorowanym i powtarzalnym) takim jak role społeczne, wzory instytucjonalne, procesy społeczne, wzory kulturowe, kulturowo uwzorowane emocje, normy społeczne, organizacja grupy, struktura społeczna, środki kontroli społecznej etc.”*¹. Z takim ujęciem wiąże się rozumienie struktury społecznej jako układu ról. Z określonym statusem społecznym wiąże się nie jedna rola, ale ich zestaw, rozumiany jako: *„zespół zależności w rolach przypisanych jednostce ze względu na zajmowany przez nią status społeczny”*².

Zgodnie z podejściem interakcyjnym role powstają i są modyfikowane przez aktorów społecznych. Jedna rola może być różnie kształtowana, w zależności od okoliczności i partnerów interakcji. Przeświadczenie, że struktura społeczna powstaje i utrzymuje się dzięki działaniom jednostek, spowodowało, że na początku XX wieku w socjologii coraz częściej zaczęto zwracać uwagę na procesy interakcji między ludźmi.

¹ R. Merton: *Schemat analizy funkcjonalnej w socjologii*, maszynopis IFIS PAN, s. 2.

² R. Merton: *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002, s. 411.

Z tej perspektywy mertonowski zestaw ról jest jedną i tą samą rolą odgrywaną w różnych okolicznościach i wobec różnych partnerów.

Zainteresowanie koncepcją roli ze strony symbolicznego interakcjonizmu łączy się z nazwiskiem G. H. Meada, który dokonał przełomu w interpretowaniu właściwości interakcji społecznej. Założył on, że biologiczna słabość organizmów ludzkich wymusza na nich stałą, wzajemną kooperację podejmowaną w celu przetrwania. Jednostki przystosowują się do siebie i współpracują ze sobą, co w efekcie prowadzi do powstania społeczeństwa. Zorganizowane działanie może być utrzymane wyłącznie dzięki dwóm kluczowym procesom – jaźni i umysłu. Mead stworzył perspektywę teoretyczną, która do dziś stanowi odniesienie dla większości teorii interakcjonistycznych. Nie udało mu się jednak ustalić, jak uczestnictwo w strukturze społecznej kształtuje postępowanie jednostki, w jaki sposób ona sama na tę strukturę wpływa. W socjologii ugruntowało się przekonanie, że to właśnie rola jest kluczowym pojęciem łączącym jednostki ze strukturą społeczną.

W latach 1920–1939 zintensyfikowano wysiłki zmierzające do lepszego zrozumienia tej problematyki, a kierunek ten stał się znany jako teoria roli. Do przedstawicieli tego kierunku zalicza się R. Parka, J. Moreno i R. Lintona. Teorie roli społecznej koncentrują się bądź na zagadnieniu struktury społeczeństwa lub grupy, która ujmowana jest jako konfiguracja ról społecznych, bądź na analizach społecznej osobowości człowieka kształtującej się pod wpływem oczekiwań i reakcji ze strony innych, a wynikających z określonych ról społecznych³. *„Teoretycy roli różnią się między sobą co do założeń przyjmowanych jako podstawa koncepcji, tzn. są na ogół jednomyślni co do opcji filozoficznej i metod badawczych. W większości wersji teorii roli zakłada się, że głównymi generatorami ról są oczekiwania nabywane i utrwalane przez doświadczenie, uświadamiane przez jednostki. Oznacza to postulowanie przez teorię roli modelu refleksyjnego i społecznie świadomego aktora. Wynikiem takiego przekonania jest zbliżenie między teorią roli a innymi orientacjami, które stawiają na pierwszym planie problemy świadomości. Należą do*

³ M. Łoś: „Role społeczne” w nowej roli, [w:] E. Mokrzycki, M. Ofierska, J. Szacki (red.): *O społeczeństwie i teorii społecznej. Księga poświęcona pamięci Stanisława Ossowskiego*, Warszawa: Polska Akademia Nauk, Komitet Nauk Socjologicznych, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985, s. 125.

*nich poznawczo zorientowane kierunki psychologii społecznej, teoria wymiany oraz fenomenologiczne podejście w socjologii*⁴.

Dorobek socjologii dotyczący ról społecznych wywodzący się z interakcjonizmu symbolicznego, obejmuje też podejście dramaturgiczne E. Goffmana. Prezentując siebie przed innymi, jednostka dąży do odegrania danej roli, przywołując właściwe reguły i wykonując rytuały. Zdaniem Goffmana, rola jest wiązką działań wykonywanych w widoczny sposób przed innymi osobami i wyraźnie zazębiających się z działaniami wykonywanymi przez te osoby. Nacisk na prezentację siebie, normy, rytuały i ramy wprowadził do teorii socjologicznej w połowie XX stulecia wiele istotnych kierunków rozwijania pojęć, przyswojonych następnie przez różne orientacje teoretyczne⁵.

Dla konceptualizacji roli istotne znaczenie ma teoria F. Znanieckiego, autora studium zatytułowanego *Społeczna rola uczonego*. Wykorzystując takie pojęcia jak „rola społeczna”, „krąg społeczny”, „funkcja społeczna” czy „status społeczny” Znaniecki dokonał analizy działalnościuczonych, przyjmując hipotezę, iż „jednostki wyspecjalizowane w uprawianiu wiedzy i w związku z tym zwane uczonymi, odgrywają role społeczne określonego rodzaju”. Przedstawiona przez niego koncepcja ról społecznych stanowi tło dla rozważań z zakresu socjologii wiedzy⁶. „Teoria ról społecznych – stanowiąca zapewne najcenniejszy i najlepiej opracowany fragment systematycznej socjologii Znanieckiego – wynika w sposób konieczny z konsekwentnej refutacji psychologizmu i uznania, że socjolog nie ma prawa przyjmować istnienia jakiegś trwałej substancji psychicznej, która determinowałaby zachowanie się jednostki”⁷.

W latach 1940–1980 systematycznie poszerzano wiedzę o rolach, ich dynamice i związanych z nimi procesach. W połowie XX wieku R. H. Turner zaproponował ujęcie ról, które podkreślało proces inte-

⁴ B. J. Biddle: *Współczesne tendencje w teorii roli*, [w:] J. Szmatka (red.): *Elementy mikrosocjologii, Część II*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1992, s. 114.

⁵ J. H. Turner: *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004, s. 466.

⁶ Uwagi J. Szackiego zawarte we wstępie do wyboru tekstów F. Znanieckiego *Społeczne role uczonych* (F. Znaniecki: *Społeczne role uczonych*, Wybór, wstęp, przekład tekstów angielskich i redakcja naukowa J. Szacki, Warszawa: Wydawnictwo PWN, 1984).

⁷ J. Szacki: *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003, s. 768.

rakcji jako istotniejszy od nakazów struktur społecznych oraz było krytyczne w stosunku do dorobku, dotychczas wypracowanego przez socjologię⁸. Turner wprowadził pojęcie „tworzenia roli” (*role-making*) dla podkreślenia, że role społeczne nie są przyjmowane przez ludzi w gotowej, ukończonej formie, lecz są tworzone i modyfikowane w procesach interakcji z innymi, występującymi także w rozmaitych, zmieniających się rolach⁹.

1. Pojęcie roli społecznej w socjologii

W każdej grupie, kręgu czy zbiorowości społecznej istnieją pewne pozycje czy stanowiska, które zajmowane przez różnych ludzi wymagają od nich określonych sposobów zachowania się. Otoczenie społeczne wymaga, aby jednostki zajmujące określone pozycje wykonywały pewne czynności i postępowały w taki sposób, jak tego wymaga dane stanowisko i przy tym nie wykonywały czynności przynoszących ujmę¹⁰. Pojęcie roli społecznej jest więc ściśle związane z pojęciem pozycji społecznej (statusu), który definiowany jest jako sposób usytuowania człowieka w zbiorowości. Każda jednostka zajmuje w życiu jednocześnie, bądź kolejno, wiele pozycji, jednak nigdy nie jest w stanie wyczerpać wszystkich możliwości, jakie stwarza jej dane społeczeństwo. Rolę społeczną określa się jako zespół praw i obowiązków związanych z daną pozycją społeczną oraz jako schemat postępowania z nią związany – jej scenariusz. Rola jest wyznacznikiem zachowania się osoby, która zajmuje daną pozycję. Związek pozycji z rolą, która jest elementem dynamicznym, prowadzi do utożsamiania obu tych pojęć w opisie zjawisk społecznych¹¹.

⁸ J. H. Turner: *Struktura teorii...*, *op. cit.*, s. 397–455.

⁹ M. Łoś: „*Role społeczne*” w *nowej roli...*, *op. cit.*, s. 126–127.

¹⁰ J. Szczepański: *Elementarne pojęcia socjologii*: Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970, s. 130.

¹¹ B. Szacka: *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa: Oficyna Naukowa, 2003, s. 145, *Słownik socjologii i nauk społecznych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005, s. 281–282.

„Obejmując pozycję społeczną, jednostka staje się postacią w dramacie napisanym przez społeczeństwo, w którym żyje. Wraz z objęciem każdej pozycji społeczeństwo wręcza jednostce rolę do zagrania. To właśnie przez pozycję i rolę, dwa konceptualnie rozróżnialne fakty – jednostka i społeczeństwo – są zapośredniczone; i to w kategoriach tych dwóch pojęć opisujemy »homo sociologicus«, człowieka socjologicznego, podstawową jednostkę analizy socjologicznej”¹².

Na kształt danej roli społecznej wpływają przypisane jej zachowania nakazane, zachowania zakazane oraz element nazywany marginesem swobody. Poszczególne role różnią się szerokością marginesu swobody, ponieważ scenariusze jednych pozycji pozostawiają mniej miejsca na improwizację niż schematy innych. Wpływają na to także strukturalne właściwości życia w grupie. „Pewien stopień swobody w spełnianiu oczekiwań związanych z rolą istnieje we wszystkich grupach. Konieczność niestannego spełniania ściśle określonych wymagań roli bez pewnej swobody odchylenia wywoływałaby poczucie niedostatku tolerancji dla różnic indywidualnych oraz wymogów sytuacyjnych (...). Jeśli struktura grupy zapewnia pełną kontrolę poczyną jednostek, to nawet tolerowane odchylenia od ścisłej litery przypisanych wymogów roli będą psychologicznie kosztowne. Członkowie grupy muszą zatem za każdym razem decydować, jak daleko – nie ściągając na siebie sankcji karnych – odejść mogą od norm”¹³. Oczekiwanie wobec roli i sankcje z nimi związane nie są przez cały czas ustalone i jak wszystko, co ma społeczny charakter, mogą być przekształcane w wyniku zmian w zachowaniach i opiniach ludzi¹⁴. W społeczeństwach tradycyjnych role określane są zwykle jednoznacznie i są wzajemnie zintegrowane. Jednak w społeczeństwach złożonych, jedna rola staje się często rolą kluczową, narzucającą sposób postrzegania jednostki przez innych i przez jej pryzmat postrzega się inne role pełnione przez daną osobę¹⁵.

¹² R. Dahrendorf: *Homo sociologicus. O historii, znaczeniu i granicach kategorii roli społecznej*, [w:] P. Sztompka, M. Kucia (red.): *Socjologia. Lektury*, Kraków: Wydawnictwo Znak, 2006, s. 311.

¹³ R. Merton: *Teoria socjologiczna...*, *op. cit.*, s. 388.

¹⁴ R. Dahrendorf: *Grupy odniesienia i przypisywanie ról*, [w:] P. Sztompka, M. Kucia (red.): *Socjologia...*, *op. cit.*, s. 546.

¹⁵ M. Łoś: „*Role społeczne*” w *nowej roli...*, *op. cit.*, s. 130.

Rola jest względnie stałym i wewnętrznie spójnym systemem zachowań, będących reakcjami na zachowania innych osób, z którymi wiąże się określone prawa i obowiązki. Prawa polegają na tym, że człowiek grający daną rolę może oczekiwać od innych okazywania wobec niego ustalonych sposobów postępowania: okazywania szacunku czy słuchania rozkazów. Obowiązki są zespołem zachowań oczekiwanych od niego samego. Twierdzenie, zgodnie z którym rola jest „względnie stałym i wewnętrznie spójnym systemem zachowań” nie przesądza o tym, że jest ona zjawiskiem statycznym, jednoznacznym i uniwersalnym¹⁶. O złożoności ról przesądza natura życia psychicznego i społecznego, która kształtuje dostępne modele ról. Rola powinna być traktowana jako proces, którego realizacja przez jednostkę zależy od złożonego układu czynników:

- od elementów bio- i psychogennych jednostki takich, jak zdolności czy inteligencja, które mogą ułatwiać lub utrudniać wykonywanie pewnych ról,
- od wzoru osobowego, określającego zespół cech idealnych, jakie jednostka wykonująca daną rolę powinna okazywać,
- od definicji roli przyjętej w grupie, w której lub przed którą dana rola jest wykonywana,
- od struktury i organizacji wewnętrznej grupy, jej zwartości wewnętrznej i systemu sankcji, którym dysponuje,
- od stopnia identyfikacji jednostki z grupą, która polega na utożsamianiu własnych interesów i własnych wartości z wartościami i interesami grupy¹⁷.

Zachowania ludzi przyjmujących te same role są zróżnicowane. Zrozumienie tego zjawiska ułatwia typologia wyróżniająca następujące aspekty zachowania w odniesieniu do pełnienia roli:

- przystosowanie do roli,
- manipulacja rolą,
- negacja roli,
- kreacja roli.

Przystosowanie do roli polega na tym, że człowiek identyfikuje się na podstawie sygnałów wysyłanych mu przez innych. Stwierdzono jed-

¹⁶ Por.: S. Ossowski: *Z zagadnień psychologii społecznej*, [w:] *Dziela*, t. III, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967, s. 28.

¹⁷ J. Szczepański: *Elementarne pojęcia...*, *op. cit.*, s. 132–133.

nak, że ludzie reagują nie na unikalne cechy człowieka, a raczej na role przez niego pełnione. Innymi słowy, ludzkie reakcje podkreślające związek danej osoby z określoną rolą wzmacniają identyfikację tej osoby z rolą. Przystosowanie do roli może polegać na identyfikacji roli, która polega na wczuwaniu się w nią, uświadamianiu jej treści i przyjęcia jej jako swoistego drogowskazu. Dalszym etapem przystosowania jest wdrukowanie roli, a więc utrwalenie zjawiska identyfikacji z rolą przez fakt jej dostrzeżenia przez otoczenie jednostki. Kolejnym stadium jest wrastanie w rolę, które polega na zorganizowaniu wokół spełniania danej roli systemu kontaktów społecznych, zabezpieczenia materialnego, symboli czy rutynowych zachowań, tworzących naturalny świat danej jednostki. Wreszcie, krańcowym etapem przystosowania roli, który wyłącza świadomą refleksję jest jej fetyszyzacja, czyli celebrowanie roli dla siebie samej. Jest to rodzaj superkonformizmu w stosunku do oczekiwań związanych z określoną rolą.

Manipulacja rolą może być związana z chęcią zamaskowania pełnienia jakiejś roli, ze względu na pełnienie innej. Przyjęcie określonej roli może mieć też charakter instrumentalny, gdy pełniona rola jest niezbędnym etapem dla osiągnięcia innej roli. Manipulacja rolą może polegać także na przedefiniowaniu roli, czyli nadaniu jej innej treści przy pozorach zachowania dotychczasowego systemu zachowań. Z kolei negacja roli, związana jest z odrzuceniem roli, która została przyjęta przez jednostkę z jakiś względów lub została jej narzucona przez społeczeństwo. Przemiany życia społecznego stymulują rolotwórczą inwencję, co oznacza, że wciąż możliwe jest kreowanie nowych ról¹⁸.

W socjologii wyróżnia się dwa typy pozycji: przypisane i osiąmane. Pozycje przypisane są wyznaczane bez udziału woli, a na ich zajmowanie człowiek nie ma wpływu. Z kolei pozycje osiąmane zdobywa samodzielnie, jednak może się zdarzyć, że są one narzucone (pozycja więźnia czy poborowego). W każdym społeczeństwie występują obydwa rodzaje pozycji, choć ich proporcje są zróżnicowane. „*W nowoczesnych europejskich społeczeństwach przemysłowych niewiele jest pozycji przypisanych, a te, które są, wyznacza głównie biologia. Takimi przypisanymi pozycjami są pozycje kobiety i mężczyzny, dziecka i starca. W podzielonych na stany społeczeństwach feudalnych lub kastowych było znacznie więcej pozycji*

¹⁸ M. Łoś: „*Role społeczne*” w *nowej roli...*, op. cit., s. 130–144.

przypisanych. Przypisane były pozycje chłopca, mieszczanina, szlachcica czy też członków poszczególnych kast¹⁹.

W procesie socjalizacji jednostki poznają społeczne oczekiwania, które ma do spełnienia osoba zajmująca daną pozycję społeczną. Na przykład społeczna rola sędziego obejmuje pewien zespół zachowań, jakie powinien spełniać każdy sędzia bez względu na swoje osobiste poglądy i opinie. Ponieważ rola ta jest wspólna dla wszystkich sędziów, można mówić o zachowaniach odpowiadających roli zawodowej sędziego, bez względu na poszczególne osoby uprawiające ten zawód. Całość tych oczekiwań tworzy rolę społeczną, która jest dynamicznym aspektem pozycji społecznej i obrazuje sposób odwoływania się od systemów kulturowych. Role są więc złożonymi działaniami, ponieważ wymagają współgrania wielu czynników – kultury, osobowości, innych ludzi oraz innych pozycji²⁰. „Dla społeczeństw i dla socjologii socjalizacja niezmiennie oznacza depersonalizację, ustąpienie zupełnej indywidualności i wolności człowieka pod naporem przymusu i ogólności ról społecznych. Człowiek, który staje się »homo sociologicus«, jest całkowicie wystawiony na prawa społeczeństwa i hipotezy socjologii. Gdziekolwiek istnieje społeczeństwo, proces ten ma miejsce²¹”.

Przez socjalizację jednostki internalizują role i uczą się je odgrywać. Rola, persona, postać i maska to słowa, których podstawowy kontekst odnosi się do teatru. Dlatego w literaturze bardzo często można spotkać się z porównaniem aktorów społecznych do aktorów teatralnych. Trzeba jednak podkreślić, że stosowana w socjologii metafora teatralna nie oznacza, że jeden aktor otrzymuje tylko jedną maskę i gra jedną rolę. Metafora *teatrum mundi* nakazuje wyjście poza jednostronne widzenie człowieka i przyjęcie, że danej osobie przypisanych jest kilka ról²². Potencjał pojęcia roli społecznej i jego znaczenie w socjologii często wyjaśnia się przywołując cytat z *Jak wam się podoba* Szekspira, który współcześnie uznawany jest za jedną z podstawowych zasad nauki o społeczeństwie:

¹⁹ B. Szacka: *Wprowadzenie...*, *op. cit.*, s. 145.

²⁰ A. Giddens: *Socjologia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004, s. 51.

²¹ R. Dahrendorf: *Grupy odniesienia...*, *op. cit.*, s. 545.

²² R. Dahrendorf: *Homo sociologicus...*, *op. cit.*, s. 305–308.

„Świat cały jest sceną;
Wszyscy mężczyźni i wszystkie kobiety
Są aktorami jedynie i mają
Wejścia i wyjścia. Każdy z ludzi musi
Odegrać wiele ról w stosownym czasie
Aby przedstawić siedem odmian wieku.
Najpierw niemowlę w ramionach piastunki,
Kwilące cicho, rzygające mlekiem.
Później to żaczek zawodzący z torbą
Na książki, z twarzą czystą jak poranek
Pełznący z wolna jak ślimak do szkoły.
Później kochanek, jak mieć wzdychający,
Z pieśnią żalostną o brwiach swojej damy.
A później żołnierz pełen klątw przedziwnych,
Jak lew brodaty o część swą zawistny,
Gwałtowny, skory do kłótni, pragnący
Wyrwać ulotną sławę choćby z paszczy
Armatniej. Później sędzia z krągłym brzuszkiem,
Uformowanym przez tłuste kapłony,
Z okiem surowym i przyciętą brodą,
Pełen zdań mądrych z niedawnych wyroków;
Tak gra swą rolę. Szósty wiek przybiera
Postać chudego Pantalone w kapciach
I okularach na nosie; u boku
Wisi sakiewka, w zaoszczędzonych
Z czasu młodości pończochach, zbyt wielkich,
Tkwia wychudzone piszczele; głęboki
Głos męski przeszedł znów w dziecięcy szczebiot,
W głosie tym słysząc świst i dźwięk piszczalek.
Wreszcie ostatnia scena, która kończy
Tę pełną zdarzeń, prawdziwą kronik
To niemowlęctwo nowe i niepamięć,
Bez zębów, oczu, smaku, bez wszystkiego”²³.

²³ W. Szekspir: *Jak wam się podoba*, tłum. M. Słomczyński, Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa, 2001, s. 49–50.

Rola jest konfiguracją zachowań, które jedni przekazują, inni zaś przyjmują, że oznaczają one określony rodzaj i kierunek działania. Wiele ról wyznaczanych jest przez normy oraz przez pozycję w strukturze społecznej, której odpowiada ustalony zbiór zachowań. Suma wszystkich tych zachowań tworzy układ ról²⁴. „(...) instytucje zbudowane są z układów ról, a działanie społeczne można powiązać ze strukturą społeczną poprzez wprowadzenie pojęcia »napięcie w roli«, oznaczającego poczucie trudności w wypełnianiu zobowiązań związanych z rolami. Relacje zawiązywane w obrębie odgrywanej roli są tutaj rozumiane jako sekwencje uzgodnień oraz jako nieustanny proces selekcji pomiędzy alternatywnymi wzorami zachowań, w którym to procesie każda jednostka usiłuje zredukować napięcie w roli. Owe jednostkowe wybory determinują układ ról we wszystkich instytucjach społecznych”²⁵. Napięcie w roli może mieć różne przyczyny. Po pierwsze, nawet gdy wymagania roli nie są dla jednostki zbyt uciążliwe czy nieprzyjemne, to jednak wymaga się ich spełnienia w określonym miejscu i czasie, a żaden z obowiązków związanych z odgrywaniem roli nie jest na tyle spontaniczną przyjemnością, żeby jego wypełnianie przychodziło ludziom automatycznie. Po drugie, jednostki odgrywają wiele różnych ról, a z każdą z nich mogą być związane odmienne zobowiązania. Może to prowadzić do powstawania sprzeczności w zachowaniach wymaganych od jednostek oraz do konfliktów odnośnie miejsca, czasu czy zasobów (konflikty alokacyjne). Wreszcie, każda rola wymaga szeregu czynności i obowiązków, co także może być przyczyną niespójności²⁶.

W socjologii wyróżnia się dwa podejścia do problematyki roli społecznej: funkcjonalno-strukturalne oraz interakcyjne. W podejściu funkcjonalno-strukturalnym role traktowane są jako czynniki porządkujące rzeczywistość społeczną, są składnikami struktury społecznej²⁷. Pozwa-

²⁴ J. Turner: *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowanie*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka, 1994, s. 56–57.

²⁵ W. J. Goode: *Teoria napięcia w roli*, [w:] P. Sztompka, M. Kucia (red.): *Socjologia...*, *op. cit.*, s. 154

²⁶ *Ibidem*, s. 155–156.

²⁷ Struktura społeczna rozumiana jest jako ukryta sieć trwałych i regularnych powiązań między składnikami jakiejś dziedziny rzeczywistości, która istotnie wpływa na przebieg obserwowanych zjawisk w tej dziedzinie. Struktura społeczna definiowana jako sieć relacji, ma charakter złożonej i zintegrowanej całości czterowymiarowej. Jej pierwszy